

1 Drie engelen met instrumenten op het rugwerk.

Muziekinstrumenten op de kas van het orgel in der Der Aa-kerk te Groningen

(77

EEN BELANGRIJK ONDERDEEL VAN HET INTERIEUR IN EEN KERK IS HET ORGEL. BIJNA OVERAL STAAT DIT TEGEN DE WESTMUUR EN VORMT DAAR EEN MONUMENTALE AFSLUITING VAN DE RUIMTE. HET BELANGRIJKSTE ONDERDEEL VAN HET ORGELFRONT VORMEN DE PIJPEN, MAAR DAARNAAST ZIJN DIVERSE ORGELS VOORZIEN VAN SNIJWERK IN DE HOUTEN DELEN VAN DE KAS, VAAK MET MUZIEKINSTRUMENTEN. BIJZONDER RIJK IN DIT OPZICHT IS DE KAS VAN HET ORGEL IN DE DER AA-KERK TE GRONINGEN.

De orgels in de Der Aa-kerk

De Der Aa-Kerk heeft in de loop der eeuwen verschillende orgels gehad. Het eerst bekende instrument werd gebouwd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Vervolgens heeft Faber er een instrument gebouwd, dat bij zijn dood in 1659 onvoltooid was en in 1667 door Van Hagerbeer werd voltooid. Het werd bij een brand als gevolg van blikseminslag in 1671 verwoest. Het volgende instrument werd tussen

1694 en 1697 gebouwd door Arp Schnitger. Ook dit instrument ging verloren toen in 1710 de toren instortte.

Het orgel dat nu in de kerk staat, is afkomstig uit de voormalige Academiekerk aan de Broerstraat in de stad Groningen. In 1702 leverde Schnitger een orgel voor die kerk op. Het had 32 registers, verdeeld over drie klavieren en pedaal. Bij de bouw maakte hij gebruik van zestiende-eeuws pijpwerk uit het vorige orgel in deze kerk. Later werd aan dit instrument gewerkt door A.A. Hinsz, F.C. Schnitger, H.H. Freytag, J.W. Timpe en P. van Oeckelen. Dit instrument werd, toen de Academiekerk werd teruggegeven aan de katholieken, in 1815 door Timpe overgeplaatst naar de Der Aa-kerk. Bij die gelegenheid werden aan de kas veranderingen aangebracht. Omdat het orgel te laag was voor de kerk, werden de bekroningen van de hoofdwerkkast en van het rugwerk door hogere vervangen door de Groningse beeldhouwer Mattheus Walles (1751-1817).

Samenwerking Allert Meijer en Jan de Rijk

Toen Schnitger zijn instrumenten in Groningen bouwde, was het gebruikelijk dat orgelkassen door een kistenmaker werden gemaakt. Dat was Allert Meijer, die in 1705 benoemd werd tot stadsbouwmeester van Groningen. Hij

2. Portaal met dubbele deur in het midden en terzijde. 3. Vanitasvoorstelling boven de middendeur van het portaal. 4. Viool in een pilaster van het portaal.

ontwierp onder andere het bovendeel van de toren van de Der Aa-kerk.¹ Voor het snijwerk trok Meijer Jan de Rijk, die zich omstreeks 1690 in Groningen had gevestigd, als onderaannemer aan. Niet alleen bij orgels, maar ook ten aanzien van herenbanken, preekstoelen en betimmeringen is de samenwerking tussen Meijer en De Rijk gedocumenteerd.² De kas van het orgel is dus gemaakt door Meijer en het oorspronkelijke beeldsnijwerk is van Jan de Rijk.

De opbouw van het front

Zoals bij andere grotere instrumenten van Schnitger vertoont het front van het orgel in de Der Aa-kerk een opvallende symmetrie. Het front van het hoofdwerk bestaat uit vijf torens met ieder zeven pijpen. Daartussen liggen, in groepen van twee boven elkaar, acht kleine velden eveneens met ieder zeven pijpen. Het rugwerk is een verkleinde versie van het hoofdwerk. Ook hier zijn vijf torens met ieder zeven pijpen, maar de kleine velden hebben ieder negen pijpen. Zowel de torens als de velden zijn ingeraamd met het voor de De Rijk karakteristieke snijwerk van acanthusbladeren.³ In verschillende opzichten komt deze indeling overeen met die van Schnitgers orgel te Uithuizen, dat gelijktijdig werd gebouwd.

Wanneer het om muziekinstrumenten gaat, is een aantal delen van het snijwerk en van de kas belangrijk. In de eerste plaats de toegang tot het orgel op de begane grond. In de tweede plaats de balustrade links en rechts van het rugwerk. Deze heeft vier opengewerkte panelen, twee lange aan de voorzijde en twee korte aan de beide zijanten. In de korte is een klassieke portretkop gesneden. Ten slotte vinden we muziekinstrumenten in de zijanten van het hoofdwerk.

Vanitasvoorstelling boven het portaal

Het ingangsportaal bestaat uit een dubbele deur en twee zijpanelen met een groot schelpmotief boven de doorgang en verdeeld over de beide deuren: ANNO 1702.

In het snijwerk ter linker- en rechterzijde van de ingang zijn twee violen en twee engelen aangebracht. De ene engel met een wereldbol, de andere met een doodshoofd. In het midden van het portaal is bovenaan ook een doodshoofd aangebracht. Als ensemble is dit een vanitasvoorstelling. Dat muziekinstrumenten worden afgebeeld heeft als reden dat zij de tijdelijkheid van muziek laten zien, en dat deze zo representant van het menselijk leven was.

Instrumenten in andere vanitasvoorstellingen van De Rijk

Muziekinstrumenten maken meer dan eens deel uit van een vanitasvoorstelling. Op de preekstoel in Nieuwolda (1718) heeft De Rijk een vanitasvoorstelling gesneden die bestaat uit een engel die een blaasinstrument bespeelt terwijl onderaan strijk- en blaasinstrumenten zijn afgebeeld. Het rechter blaasinstrument is identiek aan dat onder de linker hoektoren op het orgel in Godlinze.

Op de preekstoel in Midwolde (1711) is alleen een fragment te zien van wat als het uiteinde van een blaasinstrument geïnterpreteerd kan worden en dat met zijn ronde buis lijkt op een choristen-fagot.⁴

De vanitasvoorstelling op het voorpaneel van de preekstoel te Uithuizen (1713) heeft andere details.⁵ De engel heeft geen blaasinstrument en musicceert niet, maar heeft een viool in de linkerhand en op de rechterhand een wereldbol. Rechtsonder zien we een groter strijkinstrument, dat een viola da gamba kan zijn. Evenals op de preekstoel te

1 F.J. Veldman, 'Allert Meijer en Jan de Rijk', *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken*, 13 (1981), 81-110.

2 F.J. Veldman, 'De familie Alberda, Allert Meijer en Jan de Rijk', in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen 2004, 79-88.

3 F.J. Veldman, 'Leven en werk van Jan de Rijk, beeldhouwer' I, *Groninger Kerken* 12 (1995) 8, 9. Tot de voorbeelden behoort het orgel in de Pelstergasthuiskerk te Groningen.

4 Michael Praetorius, *Syntagma Musicum II De Organographia*, Wolfenbüttel 1619, Faks. W. Gurlitt, Kassel 1958, Bijlage X, nr. 4, 5.

5 P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen 2004, 185.

5 Figuur met instrumenten op het rechterdeel van de balustrade.

6 Vrouwfiguur met instrumenten op het linkerdeel van de balustrade.

Midwolde is links het uiteinde van een blaasinstrument te zien. Op de lijst onder het voorpaneel is iemand afgebeeld met een harp of psalterium.

Balustrade en zijanten van het hoofdwerk

In het snijwerk van de balustrade ter linker- en rechterzijde van het rugwerk zijn de meeste instrumenten aangebracht. Rechts zien we een figuur met boven het linkerbeen een tokkelinstrument dat tot de harp-achtige kan worden gerekend.⁶ Rechts daarvan een instrument met een rechte beker die breed uitloopt en van een schalmei of dubbele quint-pommer kan zijn met daarnaast de kromme beker van een zink.⁷ Daaronder een panfluit en viool. Onder de rechervoet van de engel is nog een beker te zien die van een cornet kan zijn.

Links is een andere (vrouw)figuur aangebracht met een instrument dat door zijn overdreven geproportioneerde vorm moeilijk te determineren is, maar dat wel overeenkomst vertoont met instrumenten uit andere situaties, waar het als trompet wordt benoemd en dat qua vorm op een zink lijkt. Daarachter en achter de linkerarm zien we een panfluit. Boven het rechterbeen is een viool of, gelet op de grootte, mogelijk een viola da gamba te zien. Achter dit strijkinstrument bevindt zich een klein stuk van een beker die overeenkomt met de beker ter rechterzijde van het rugwerk en van een schalmei of dubbele quint-pommer kan zijn. Boven de voet van de figuur zien we een instrument dat opvallend veel overeenkomst vertoont met de bovenkant van een pauk en met wat Praetorius een

6 Een dergelijk instrument wordt soms als psalterium aangeduid. Die heeft echter een klankkast.

7 Praetorius, Bijlage XI, nr. 4.

7 Engelen met bazuin en pauken op rugwerk.

8 Figuur op het hoofdwerk met een schalmei.

80) 9 Acanthusbladeren met musicerende engel aan de zijkant van het hoofdwerk.

'Morenpauklin' noemt.⁸ Een tamboerijn is minder waarschijnlijk, omdat die in de zeventiende eeuw geen vel had en aangeduid werd als een ring met schellen.

Aan de zijkanten van het hoofdwerk ten slotte vinden we snijwerk dat door De Rijk verschillende malen is toegepast: aan beide zijden acanthusbladeren waaruit musicerende engelen voortkomen. De muziekinstrumenten waarom het gaat zijn krom en kort en kunnen als zink worden geïnterpreteerd.

Een vergelijking met het orgel te Godlinze

Op het orgel in Godlinze, dat twee jaar jonger is dan het orgel in de Der Aa-kerk, heeft De Rijk onder de hoektorens eveneens instrumenten aangebracht. Onder de rechter hoektoren bevinden zich een viola die gamba en een harp. Links van de viola di gamba is een beker te zien die overeenkomt met de schalmei op de kas van het orgel in de Der Aa-kerk.

Links zijn meer instrumenten aangebracht. Links boven een harp en rechts onder een panfluit. Linksonder is een gedeelte van de klankkast van een viool te zien en rechtsboven een blaasinstrument waarvan de vorm – met een gedraaide buis – overeenkomt met zeventiende-eeuwse afbeeldingen van trompetten.

De instrumenten van Walles op het rug- en het hoofdwerk

Zoals al werd opgemerkt, werden rug- en hoofdwerk bij de overplaatsing van het orgel naar de Der Aa-kerk door Matthijs Walles van nieuwe beelden voorzien. Ze zijn in neoclassicistische stijl en bewust hoog gemaakt zodat het orgel groter leek.

Op het rugwerk zien we van links naar rechts een engel met cimbalen, twee engelen met pauken en een bazuin en ten slotte een engel met een parasol waaraan rondom belle-tjes bevestigd zijn. Dit laatste attribuut is in de geschiedenis van de Westerse muziek niet bekend.

Op het hoofdwerk staan drie figuren. We zien de volgende muziekinstrumenten: links een psalterium, de middelste figuur heeft in de rechterhand een forse schalmei en de rechter heeft een tamboerijn.

Veel instrumenten alleen ornament en geen verwijzende functie

Muziekinstrumenten als deel van een vanitas-voorstelling hebben een verwijzende functie. Ze staan voor de eindigheid en vergankelijkheid. De betekenis van door De Rijk gesneden muziekinstrumenten op de orgelkas is veel minder duidelijk. In de Lutherse traditie vormen ze samen met het orgelfront en andere onderdelen van het kerkinterieur een verwijzing naar de hemelse cantonij en hemelse muziek.⁹

Die functie kunnen de musicerende engelen – het zijn niet voor niets engelen – op de orgelkas in de Der Aa-kerk en op andere orgels ook hebben. Mocht dat het geval zijn, dan hebben ze die functie ondanks het Nederlandse calvinisme, dat vanaf de Reformatie het liturgisch gebruik van orgels en andere instrumenten categorisch afwees, maar uiteindelijk in de loop van de zeventiende eeuw invoering van de orgelbegeleiding moest dulden. De afzonderlijk afgebeelde instrumenten, zoals op de orgels te Godlinze en in de Pelstergasthuiskerk te Groningen, zijn alleen ornament.

Veel van deze instrumenten waren bekend door hun gebruik in niet-liturgische situaties. Zo werden in de tweede helft van de achttiende eeuw verschillende snaar- en blaasinstrumenten gebruikt voor het uitvoeren van liederen bij de ingebruikname van orgels. Liturgisch gebruik van dergelijke instrumenten was zeldzaam en werd in de negentiende eeuw alleen gevonden in kerkgebouwen waar nog geen orgel was en waar de gemeente door een orkest werd begeleid.

Dr. Jan R. Luth (j.r.luth@rug.nl) is universitair docent Liturgiewetenschap (specialisatie Hymnologie) aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Alle foto's bij dit artikel werden gemaakt door Regn. Steensma.

8 Praetorius, Bijlage XXII, nr. 7 en Bijlage XL, nr. 5.

9 J.R. Luth, 'Het orgel als iconografisch en allegorisch fenomeen', in: Justin E.A. Kroesen, Jan R. Luth en Arie L. Molendijk, *Religieuze ruimte. Kerkbouw. Kerkinrichting. Religieuze kunst*, Zoetermeer 2002, p. 146-157.